

WEISS JÁNOS

Frankfurt centrumában és perifériáján

Karl-Otto Apel 1922–2017

Amikor Karl-Otto Apelt 1990 májusában emeritálták a frankfurti egyetemen, Habermas egy szép kiselőadással búcsúzott tőle: „A nyugati világban Apel a négy-öt legismertebb német filozófus közé tartozik. Amikor egy fakultás formálisan egy ilyen kollégát elbúcsúztat, tulajdonképpen önmagát tiszteli meg.” (Habermas 1997. 84.) Ott ültem valahol a padsorokban, és ezt a két mondatot azóta sem tudom elfelejteni. Nem volt bennük semmi szentimentális: az egyes ember ideje lejárt, az intézmény (a fakultás) pedig az elbúcsúztatásával tulajdonképpen önmagát ünnepli. És visszafogott is volt: akik ott ültünk, mindannyian tudtuk, hogy Apel a 20. század második felének egyik legjelentősebb filozófusa. De kezdjük egy történeti ténymegállapítással: „Karl-Otto Apel már csaknem két évtizede tanít a fakultásunkon, nagy sikerrel.” (Uo.) Apel 1972-ben, a diákmozgalmak utáni és az Adorno halála utáni periódusban került Frankfurtba. Nem sokkal ezután (1973-ban) kapta meg a frankfurti kinevezését Rüdiger Bubner is, Gadamer tanítványa, az akkori filozófiai csodagyerek. (Habermas maga ekkor már a starnbergi Max Planck Intézetben dolgozott, kiváló körülmények között, egy maga által összeállított hatalmas teammel.)

Frankfurtban ekkor egy érdekes korszak vette kezdetét: a Frankfurter Schule és annak elméleti programja, a kritikai elmélet szinte teljesen eltűnik Frankfurtból. Ezt a helyzetet Helmut Dubiel egy kicsit viccesen úgy jellemezte, hogy a Frankfurter Schule szétterült, mindenütt jelen van és sehol sincs jelen.¹ Bubner 1979-ben elment Tübingenbe, Habermas pedig 1983-ban újra visszatért a városba. Innen kezdve a frankfurti filozófia újabb virágkorszaka következik: mindenekelőtt a kortárs vitákba való bekapcsolódásnak köszönhetően egyre több vendég érkezett a világ minden részéről; a frankfurti filozófia újra és tudatosan vállalta a Frankfurter Schule programját; Habermas egy „paradigmaváltás” szükségességéről beszélt, és megalkotta a Frankfurter Schule „második

¹ „Hogy a Frankfurter Schule egyszerre sehol sincs, és mégis sok helyen van, hogy a politikai és az intellektuális kultúránk szikár talajában talán gyökeret vert, azt azokkal a kategóriákkal, amelyeket ebből az elméletből tanulhattunk, nem tudjuk leírni” (Dubiel 1988. 16).

generációjának” fogalmát. (Néha persze ment a viccelődés, hogy ebbe ő maga tartozik egyedül.) Ez a föllendülés inspirálóan hatott Apel gondolkodására is, aki persze sohasem sorolta volna magát a Frankfurteri Iskolához, sohasem hivatkozik annak történetére, idegen tőle az egész társadalomfilozófiai tradíció. S számára nem volt meghatározó inspiráció az adornói filozofálás és értelmiségi magatartás sem. Ha egy futó pillantást vetünk Apel publikációs tevékenységére, azt láthatjuk, hogy a *Transformation der Philosophie* című kétkötetes tanulmánykötet és a Peirce-monográfia megjelenése után a nyolcvanas évek végétől jelennek meg újra terjedelmes (gyűjteményes) kötetei.²

Így megfogalmazhatjuk azt a hipotézist, hogy a Frankfurtba érkezés után (vagy talán a *Transformation der Philosophie* megjelenése után) egy bő évtizedes elméleti válság következett be, és az alkotókedv újra-fölbredése Habermas megérkezéséhez köthető. (Habár azt is rögtön hozzá kell tennünk, hogy a rengeteg új tanulmányban és előadásban nagyrészt régi gondolatok kifejtésével és új oldalról való megvilágításával találkozhatunk.) A frankfurteri filozófiai élet új virágkorának így két fontos alakja lett: Habermas és Apel.³

I. ELMÉLETI FILOZÓFIA

Apel egy 1974-ben publikált dolgozatában fejtette ki először, hogy a feladat a *prima philosophia* új alakzatának kidolgozása lenne.

Tézisem röviden a következő: [...] meg lehet mutatni, hogy mind a tudat klasszikus transzcendentálfilozófiája, mind pedig a tudományelmélet modern nyelvanalitikus tudománylogikája problematikus. [...] Továbbá azt is meg lehet mutatni, hogy [...] lehetséges a klasszikus transzcendentálfilozófia és a nyelvanalitikus tudománylogika kölcsönös kritikája és szintézise. (Apel 2011a. 21–22.)

Nem sokkal később, 1977 márciusában, a Yale Universityn tartott Ernst Cassirer-előadásokban Apel már így ecsetelte a maga programját:

² Habermas mondja a fent idézett laudációban: „Apel [...] a maga legfontosabb felismeréseit széles hömpölygésű esszéikben fejtette ki, és nem könyvekben” (Habermas 1997. 84).

³ Apel és Habermas a diákkoruktól ismerték egymást és jó barátságban voltak: „Amikor az 1950/51-es téli szemeszterben Zürichből Bonnba érkeztem, hogy Rothackernél folytassam a tanulmányaimat, a filozófiai szemináriumban (a régi német filozófia ma már elsüllyedt világában) két ordináriusszal, egy asszisztenssel, néhány diákkal és még kevesebb doktorandusszal találkoztam. Nekik az igazgatói szoba mögött volt egy külön termük. Az igazgatói szobájában magában általában sem Rothacker, sem Oskar Becker, sem Wilhelm Perpeet (az asszisztens) nem voltak jelen. Sokkal inkább egy olyan alak uralta, aki nemcsak véletlenül volt itt, hanem mindenki másnál erősebben meghatározta az egész szeminárium szellemét.” (Habermas 1997. 84–85) Ez volt Karl-Otto Apel.

A tézisem arra fut ki, hogy a transzcendentális szemiotikát [vagyis Charles S. Peirce koncepcióját – W. J.] a *prima philosophia* új paradigmájaként lehet felmutatni, vagyis: a nyelvanalitikus filozófia beteljesítéseként, a *prima philosophia* harmadik történeti paradigmájaként lehet felmutatni. (Apel 2011b. 54.)

Ebben az előadássorozatban ágyazza bele Apel először a saját programját egy filozófiatörténeti sorba. „A *transzcendentális szemiotika* új paradigmaként képes arra, hogy fölváltsa, »megszüntesse« és »megőrizze« a *prima philosophia* két megelőző paradigmáját (az *ontológiát* és a *metafizikát* az arisztotelészi, és az *ismeretkritikát* vagy a *tudatfilozófiát* a kanti értelemben)” (uo.). (A 20. század nyolcvanas, de még inkább kilencvenes éveiben ez válik a filozófiatörténet általános korszakolási sémájává: megtalálhatjuk Ernst Tugendhatnál, Richard Rortynál és Jürgen Habermasnál is. Miközben persze egyikük sem beszélne *prima philosophiáról*. A rendelkezésre álló dokumentumok egyértelműen mutatják, hogy ez a korszakolás eredetileg Apeltől származik.)

E program legátfogóbb és legkörültekintőbb kidolgozására az 1997 nyarán megtartott bambergi előadásokon került sor. Ezeknek az előadásoknak a címe (*Első filozófia – ma?*⁴) ugyanakkor már azt is elárulja, hogy Apel is tudatában van annak, hogy a kilencvenes években – amikor sokan beszélnek posztmodern vagy posztmetafizikai korszakról – a *prima philosophia* programját már nem lehet egyszerűen újra fölmelegíteni. Miközben azt is el kell ismerni, hogy a transzcendentális szemiotika meghatározását és a maga programjának történeti beágyazását tekintve Apel már semmi újat sem mond. (Még az előadásokon használt ábrák is megegyeznek a fentiekben említett 1974-es dolgozat ábráival.) Apel így kezdi az előadásait:

Abból indulok ki, hogy az első filozófiának több paradigmája létezik, illetve hogy a filozófia története során több ilyen paradigma lépett fel. Elsőként az ontológiai metafizika paradigmája, és aztán rajta kívül később még két másik paradigma is megjelent: a transzcendentális tudat-, illetve szubjektumfilozófia az újkorban és végül a transzcendentális szemiotika, amely – ha jól látom – napjainkban arra hivatott, hogy a filozófia nyelvanalitikai, nyelvpragmatikai és nyelvhermeneutikai fordulata után betöltse az *első filozófia* szerepét. (Apel 2015. 54.)

Két dologra máris fölfigyelhetünk: (1) Apel időközben a nyelvi fordulatot egy olyan általános filozófiatörténeti korszakküszöbnek tekintí, amelynek van egy analitikus, pragmatikus és hermeneutikai aspektusa. Ennek fényében már

⁴ Ezeknek az előadásoknak a létrejöttéről és általában a bambergi Hegel-Hetekről részletebben írtam Karl-Otto Apel *A transzcendentálpragmatikai diskurzuselmélet* című kötetének utószavában (vö. Apel 2015. 235 skk.). Valószínűleg ezeken az előadásokon kényszerült Apel először arra, hogy szisztematikusan előadja a *saját* filozófiáját.

csak a korábbi gondolatokhoz való terminológiai ragaszkodásnak tudható be a „transzcendentális szemiotika” terminus használata. (2) És Apel most úgy tesz, mintha nem is annyira a saját programjáról, hanem inkább egy általános, előtünk álló filozófiatörténeti korszakról beszélne. És azt nem lehet tudni, hogy ő ebben képvisel valakit/valamit, vagy csak egy kutatói közösség egyik tagja.

A program szerkezete így a következő: a *prima philosophia* ma is érvényben lévő alakzatának Descartes az előfutára,⁵ de Kant az igazi kiteljesítője. (Kant ezen keresztül az egész filozófiatörténet vonatkoztatási pontjává is válik.) Ugyanakkor Charles S. Peirce volt az, aki rendelkezésünkre bocsájtott egy sajátos nyelvfilozófiai instrumentáriumot e paradigma meghaladására. „A harmadik paradigma véleményem szerint csak akkor jeleníthető meg az *első filozófia* új paradigmájaként, ha a kanti transzcendentális filozófia és a természetesen csak részben önreflektív észkritika transzformációjaként és radikalizálásaként értelmezzük” (Apel 2015. 55). A feladat tehát az, hogy a kanti koncepcióban már benne rejlő reflexiót meghosszabbítsuk vagy radikalizáljuk.⁶ Ehhez van szükségünk a peirce-i koncepcióra: „Peirce már a kezdetektől elutasította a kanti *a priori* [...] princípiumokat, illetve az »általában vett tudat« appercepciójának szintézisét, és ezt a szintetikus következtetési eljárások [...] »érvényességi alapjainak« kvázi transzcendentális dedukciójával [...] próbálta helyettesíteni” (Apel 2011c. 323).

II. GYAKORLATI FILOZÓFIA

Apel legjelentősebb szellemi teljesítménye azonban kétségtelenül a diskurzus-etika megteremtése volt. Kiindulásképpen elfogadhatjuk, hogy minden etika megalkotásakor a következő kérdésre kell válaszolnunk: „Az etika centrális problémája az, hogy hogyan lehet megmagyarázni azt, hogy az emberek mint az etika címzettjei *elismerik az elvárható normákat*” (Apel 1998. 263). A diskurzus-etika erre a kérdésre a legkézenfekvőbb választ adja: a normák elismerése a normák megalkotására vezethető vissza. Történetileg e koncepció kiindulópontja Apel 1967 májusában megtartott előadása volt, amely többszörös átdolgozáson esett át, aztán 1972-ben jelent meg először nyomtatásban, és végül a *Transformation der Philosophie* 2. kötetének címadó dolgozata lett. A címe: *A kommunikációs közösség apriorija és az etika alapjai*. Minden érvelésnek szükségképpen vannak előfeltevései:

⁵ Apel majd 2000-ben fog írni egy nagyszabású Descartes-tanulmányt, lásd *Das cartesianische Paradigma der Ersten Philosophie* (vö. Apel 2011. 193–214).

⁶ „Kant ugyanis – ahogy azt már Hegel is megjegyezte – nem vitte végig az ész transzcendentális önreflexióját. Nem válaszolt pl. arra a kérdésre, hogy »hogyan lehetséges a transzcendentális ész-kritika.«” (Apel 2015. 55.)

Mindenekelőtt két olyan dolog van, amit mások tőlünk elvárnak, és ami mellett mi már előzetesen és kifejezetten elköteleztük magunkat: hogy azt gondoljuk és azt akarjuk, amit mondunk, vagyis hogy őszinték leszünk, és hogy azt tegyük, amit mondunk, és ennyiben megbízhatóak leszünk. (Böhler–Gronke 2011. 556.)⁷

Apel a részletezés helyett egyszerűen azt állítja, hogy az érvelésnek van egy *apriori*-ja, amely a morális normákra irányuló transzcendentális reflexióban is fölfedezhető. És ezekre az előfeltevésekre támaszkodva aztán ki lehet dolgozni egy normatív etikát (Apel 1999. 423). (Sőt Apel még azt is gondolja, hogy az így bevezetett diskurzusetika alkalmas arra is, hogy egy társadalomelmélet alapjaként szolgáljon. [Apel 1999. 220 skk.])

Ebben a programban fontos szerepet fog kapni Lawrence Kohlberg elmélete, amelynek kiindulópontján a kanti kategorikus imperatívusz klasszikus megfogalmazása áll: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényadás elveként érvényesülhessen” (Kant 1998. 42). Már a posztkantianus filozófiában is többen ellene vetették, hogy Kant a „tisztá gyakorlati ész alaptörvényének” megfogalmazásakor bevallatlan előfeltevésekkel élt, így pl. és mindenekelőtt már feltételezi az én létét,⁸ ugyanakkor kiiktatja az én létezésének kontextusát is. Ezeket a deficiteket próbálta már korrigálni Kohlberg, amikor a hatvanas évektől megkísérli kidolgozni a morális tudat fejlődéslogikáját. Ennek alapgondolata, hogy az emberiség a moralitást tekintve is keresztülmegy egy bizonyos fejlődésen; vagy másként fogalmazva az emberiség morális fejlődése leírható egy empirikus-tudományos megközelítésben. Kohlberg a morál hat fejlődési szintjét a következő logika alapján mutatta be: (1) kövesd a szabályokat, hogy elkerüld a büntetést; (2) viselkedj konform módon, hogy mások megdicsérjenek, viszonzod a szívességeket; (3) viselkedj konform módon, hogy elkerüld mások rosszallását és tőled való elfordulását; (4) viselkedj konform módon, hogy elkerüld a legitim autoritások kritikáját és az ebből adódó büntudatot; (5) tegyél eleget a szabályoknak és a princípiumoknak, hogy így elnyerd az elfogulatlan szemlélők megbecsülését; (6) tegyél eleget a szabályoknak és a princípiumoknak, hogy elkerüld önmagad elítélését. (Kohlberg 1994. 27) Megannyi kategorikus imperatívusz, de szigorúan véve az ész csak a 6. szinten kap meghatározó szerepet. Közelebbről tekintve ez a fejlődés Kohlberg szerint a „morális szankciók internalizálásának” logikáját követi (uo.). A morális tudat fejlődése így a külső szabálykövetéstől az internalizált szabályok tisztelőben tartásáig ível.

⁷ „Az, aki őszintén beszél hozzánk és velünk szemben megbízhatóan cselekszik, az hiteles – ezt mondja legalábbis az életvilágból magunkkal hozott etikai intuíciónk” (Böhler–Gronke 2011. 556).

⁸ Fichte szerint pl. a kategorikus imperatívusz premisszája az „én abszolút léte”, amelyet ő aztán a tétélezés (*Setzen*) általános elméletével próbált megragadni.

A kohlbergi elméletre először nem is Apel, hanem Jürgen Habermas figyelt föl, aki az *Institut für Sozialforschung* ötvenéves fönnállása alkalmából (1973-ban) tartott konferencián részletesen kitért a kohlbergi elméletre:

Én abból a feltételezésből indulok ki, hogy a „morális tudat” azt a képességet jelöli, hogy az interaktív kompetenciát a morálisan releváns cselekvéskonfliktusok tudatos feldolgozása számára hasznossá tegyünk. A cselekvéskonfliktusok konszenzuális megoldásához természetesen szükségünk van [...] egy olyan konszenzusképes nézőpontra, amelynek segítségével a vitatott érdekek tranzitív rendjét helyre lehet állítani. A kompetens cselekvési szubjektumok azonban a társadalmi származás, a tradíció, az alapvető beállítottság stb. véletlenszerű közös vonásaitól függetlenül [...] csak akkor fognak tudni megegyezni, ha ez a lehetséges interakciók struktúrájából következik. (Habermas 1976. 82.)

Ekkor Habermas még nem vallotta volna a sajátjának a diskurzusetika programját, de a gondolatmenete szemmel láthatóan a kohlbergi elmélet kommunikációelméleti átfogalmazása felé mutat.⁹ Így létrejön egy érdekes párbeszéd Apel és Habermas között: Habermas a kohlbergi koncepción keresztül jut el a diskurzusetikához, Apel viszont egy kialakulóban lévő koncepcióba integrálja, és úgy gondolja, hogy a diskurzusetika ennek sajátos meghaladása. Habermas a tudományos koncepciótól inspirálva úgy gondolja, hogy a diskurzusetika egy posztmetafizikai koncepció, Apel viszont továbbra is egy transzcendentális koncepcióról és a végső megalapozás szükségességéről beszél. (A vita Apel hosszú és bonyolult okfejtésű tanulmányaiban csapódott le [vö. Apel 1998. 649–838], Habermas viszont – legalábbis nyilvánosan – szinte meg sem szólalt.)

III. ALKALMAZOTT FILOZÓFIA

Apel nem volt politikus alkat, és a politikától való tartózkodást a diákmozgalmak utáni helyzet meg is követelte tőle. (Pedig Frankfurtban a mozgalmak lecsengése után is még számos viharos eseményre került sor.¹⁰) A pályájának vége felé két politikai állásfoglalásra mégis sor került.

⁹ Abból, amit itt Habermas nyelvetikának nevez, lesz majd a kommunikatív etika vagy a diskurzusetika.

¹⁰ Az SDS ugyan már 1970. március 31-én feloszlatta magát a frankfurti egyetem kollégiumában. De még a hetvenes évek közepén is a diákok életét a mozgalmak éveiből származó rituálék és struktúrák uralják. „Lakóközösségek, viták a VI-os előadóteremben, demonstrációk és akciók a hétvégeken [...]. Esténként elmenni egy elfoglalt házban sorra kerülő partira – pl. a Bockenheimer Landstrasse 93-ba, pontosabban a »93-as pincébe«.” Stb. (Lásd Göpfert–Messinger 2017. 222–223.) És akkor még nem is beszéltünk az RAF Frankfurt-ra eső eseményeiről, amelyek közül a legfontosabb: 1972. június 1-jén a Hauptfriedhof közelében

Az első egy interjúban hangzott el, amelyet az emeritálása körüli hetekben két Habermas-tanítvány készített vele (Brunkhorst–Brumlik 2012). A téma a német egyesítés volt. Ez akkoriban erősen polarizálta a baloldali értelmiséget; Apel ezen belül inkább a konzervatívokhoz látszik közeledni. Mindjárt a beszélgetés elején így fogalmazza meg a maga álláspontját: „Én a diskurzusetika megközelítésében [...] azt állítom, hogy minden ember tagja az [...] ideális kommunikációs közösségnek” (Brunkhorst–Brumlik 2012). A Habermas-tanítványok ezt várták, de ebből számukra az következett volna, hogy nem a két Németországot kell egyesíteni, amiből újra csak egy nagyobb, erősebb és veszélyesebb nemzetállam lesz, hanem olyan nagy és átfogó egységeket kell létrehozni, amelyekből többé nem indulhat ki semmiféle fenyegetés. Apel azonban nem így folytatja a gondolatmenetet, hanem bevezet egy olyan fogalmat, amelyet már korábban is használt, de korántsem ilyen hangsúlyosan: „[De] ugyanakkor az identitásunk másik módusának is meg kell felelnünk, amely továbbra is érvényben van: a kontingens identitásunknak. Mint meghatározott individuumok születtünk, és ezzel adott a számunkra egy kontingens identitás.” (Brunkhorst–Brumlik 2012.) Ez pedig a német identitás, a német nemzetállamhoz tartozás. „Az, hogy németnek születtem [...] már belépés a kontingens identitásba. Ez azt is jelenti, hogy ennek a népnek a gyermeke vagyok, és hogy e nép történeti szociokulturális tradíciójába születtem bele.” (Brunkhorst–Brumlik 2012.)

A második állásfoglalásra a bambergi előadások rövid záró előadásában került sor, amelyben Apel a diskurzusetikából próbál levonni következtetéseket a globalizációra nézve. „Ennek az etikának az egyik centrális problémája éppen abban áll, hogy mennyiben lehetséges és mennyiben várható el, hogy a nemzeti érdekek képviselőiténak belső morálját átlépve, a diskurzusetika követelményei szerint, az összes érintett fél érdekeit érvényre juttassuk.” (Apel 2015. 86) És ez lenne az úgynevezett másodfokú globalizáció értelme. Miután az elsőfokú a technika és a gazdaság szintjén már amúgy is lejátszódott, vagy legalábbis megkezdődött és hatalmas léptekben halad előre.

Ezeket az állásfoglalásokat szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy mindkettő az egyetemen „kívül” fogalmazódott meg. De ennél sokkal fontosabb egy másik szempont: a filozófiában csak annyiban beszélhetünk politikáról, amennyiben azt az elméleti koncepciónk megengedi; illetve csak azt mondhatjuk el, ami az elméleti álláspontunkból szorosan következik. Apel véleménye így teljes összhangban van Max Weber egyik híres megállapításával: „a politika nem való az egyetemi előadóterembe. Nem való oda a hallgatók részéről. [...] Mindenesetre a politika a tanár részéről sem való ide.” (Weber 2004. 35–36.) És ebből a beállítottságból is kinőhetett egy igen jelentős filozófiai életmű.

egy tűzpárbajt követően a rendőrségnek sikerült elfognia Andreas Baadert, Holger Meinst és Jan-Carl Raspét.

IRODALOM

- Apel, Karl-Otto 1998. Faktische Anerkennung oder einsehbar notwendige Anerkennung? In uő: *Auseinandersetzungen. In Erprobung des transzendentalpragmatischen Ansatzes*. Berlin, Suhrkamp Verlag.
- Apel, Karl-Otto 1999. *Transformation der Philosophie*. Band 2. Berlin, Suhrkamp Verlag.
- Apel, Karl-Otto 2011. *Paradigmen der Ersten Philosophie*. Berlin, Suhrkamp Verlag.
- Apel, Karl-Otto 2011a. Zur Idee einer transzendentalen Sprachpragmatik. In Apel 2011. 21–53.
- Apel, Karl-Otto 2011b. Transzendente Semiotik und die Paradigmen der *prima philosophia*. In Apel 2011. 54–83.
- Apel, Karl-Otto 2011c. Wahrheit als regulative Idee. In Apel 2011. 322–349.
- Apel, Karl-Otto 2015. *A transzcendentálpragmatikai diskurzuselmélet*. Ford. Weiss János. Budapest, L'Harmattan.
- Brunkhorst, Hauke – Brumlik, Micha 2012. Kontingens identitás és történelmi felelősség. Beszélgetés Karl-Otto Apellel. Ford. Weiss János. *Beszélő*, december. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kontingens-identitas-es-torte%C2%ADnel%C2%ADmi-felelosseg>. Utolsó letöltés: 2018. május 23.
- Böhler, Dietrich – Gronke, Horst 2011. Diskurs. In Petra Kolmera – Arrmin G. Wildfeuer (szerk.) *Neues Handbuch philosophischer Grundbegriffe*. Band 1. Verlag Karl Alber.
- Dubiel, Helmut 1988. *Kritische Theorie der Gesellschaft. Eine einführende Rekonstruktion von den Anfängen im Horkheimer-Kreis bis Habermas*. Weinheim–München, Juventa Verlag.
- Göpfert, Claus-Jürgen – Messinger, Bernd 2017. *Das Jahr der Revolte. Frankfurt 1968*. Frankfurt am Main, Schöfflung & Co. Verlag.
- Habermas, Jürgen 1997. *Vom sinnlichen Eindruck zum symbolischen Ausdruck*. Frankfurt/M, Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen 1976. Moralentwicklung und Ich-Identität. In uő: *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Immanuel Kant 1998. *A gyakorlati ész kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest, ICTUS Kiadó.
- Kohlberg, Lawrence 1994. Moralisches Entwicklung. In uő: *Die Psychologie der Moralentwicklung*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Weber, Max 2004. A tudomány mint hivatás. In uő: *A tudomány és a politika mint hivatás*. Ford. Glavina Zsuzsa. Budapest, Kossuth. 5–56.